

**FIRAT ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

*PROF.DR. ŞABAN KUZGUN
ARMAĞANI*

SAYI: 5

ELAZIĞ-2000

M.ŞEMSEDDİN (GÜNALTAY) ve DİNLER TARİHİNE YAPTIĞI KATKILAR

Ahmet GÖKBEL*

Mehmed Şemseddin, 1883 yılında Eğin'de (Kemaliye-Erzincan) doğdu. Babası müderris İbrahim Edhem Efendi, annesi Saliha Hanım'dır. Ailesi, Uygur ve Çağatay Türkleri'nin yaşadığı topraklar olan Ürik adlı bir köyden idi. Babası, ulema sınıfında önemli bir yeri ve şöhreti olan dar gelirli bir aileden gelmekteydi.

Sırasıyla Üsküdar *Ravza-i Terakki Mektebi* ve *Vefa İdâdisi*'ni birincilikle bitirdikten sonra yüksek öğrenimini *Dâru'l-Muallimin-i Âliye*'nin (Yüksek Öğrenim Okulu) fen kolunu bitirerek tamamladı (1905). Özel olarak Arapça, Farsça ve dini ilimler okudu ve medrese geleneği çerçevesinde icazet aldı.

Bir süre İstanbul *Dârüşşafaka*'da hendese muallimliği, *Kıbrıs İdâdisi*'nde müdür muavinliği ve müdürlük yaptıktan sonra 1909 yılında Maarif Nezareti tarafından Avrupa'ya gönderilerek İsviçre'nin Lozan Üniversitesi'nde fizik alanında eğitim gördü. Yurda dönüşünde Kıbrıs İdâdisi'nde öğretmenlik, Midilli İdâdisi'nde ve İzmir Gelenbevi Lisesi'nde müdürlük yaptı. Midilli'de iken *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebülürreşad* dergilerinde felsefi ve sosyal konularda yazılar yazdı. Bir ara Süleymaniye Medresesi'nde ders veren M.Şemseddin, Ziya Gökalp ile tanıştıktan sonra Türk tarihi araştırmalarına yöneldi. 1911'de kurulan Türk Ocağı'nda tarih dersleri ve konferansları verdi. 1913'te İslam Mecmuası'nın çıkmaya başlamasıyla *İslamcı-Türkçü* diye adlandırılan gruba katıldı.

1914'te Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi'nde Türk Tarihi ve İslam Kavimleri Tarihi Müderrisi (Profesör) oldu ve Süleymaniye Medresesi'nde *dinler tarihi* ve *İslam felsefesi* derslerini okuttu. Aynı yıl Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi dekanlığına getirildi ve bir süre bu görevi devam ettirdi.

1922 yılında Şer'iyye Vekâleti Tedkikat ve Telifat Heyeti azası oldu. 1924'te Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi İslam dini tarihi ve fıkıh tarihi müderrisliğine getirilerek bu konuda dersler verdi. M. Şemseddin, Türk Tarih Kurumu'nun (1930) kurucu üyeleri arasında yer aldı. 1941 yılında bu kurumun başkanı oldu ve ölünceye kadar bu görevini sürdürdü. Bu arada Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde *ordinaryüs profesör* olarak ders verdi.

* Doç.Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

İlmî faaliyetlerini devlet adamlığı ve siyasetçiliği ile beraber götüren M.Şemseddin, 1915 yılında İttihat ve Terakki Fırkası'nda Ertuğrul (Bilecik) mebusu oldu ve bu görevi 1920'de Meclis-i Mebusan dağılıncaya kadar sürdürdü. Bu sırada Dârülfünûn'un ıslahat çalışmalarında görev aldı; öğretmenlerin o günkü durumlarını dile getiren konuşmalar yaparak bu konuda kanunî düzenlemeler yapılmasına yardımcı oldu. Bu dönemde Dârülfünûndaki derslerini de ihmal etmedi.

Bir müddet *İttihat ve Terakki Kongresi*'nde ikinci başkanlık görevinde bulunan M. Şemseddin, 1918'de kurulan *Teceddüt Fırkası*'nın kurucuları arasında yer aldı. Mütarekeden sonra kurulan *Divan-ı Harp*'de harp sorumlusu olarak İttihat ve Terakki ileri gelenlerini sorgulayan komisyonda görevlendirildi (1918). M. Şemseddin, Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İstanbul teşkilatında, arkasından da Kuvâ-yı Milliye içinde yer aldı. Onun mütareke günlerinde İstanbul Dârülfünûn'da millî davayı kuvvetle savunan ve gençlere yol gösteren başlıca hocalardan birisi olduğu belirtilmektedir.

1925'te İstanbul belediye encümen azalığına ve bir süre sonra belediye reis vekilliğine seçildi. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki görevi ise, 1923'te *Cumhuriyet Halk Fırkası* Sivas mebusu ve meclis başkan vekili olmasıyla başladı. Yedi dönem aralıksız Sivas, bir dönem de Erzincan milletvekili olarak mecliste bulundu. 15 Ocak 1949-22 Mayıs 1950 tarihleri arasında tek parti döneminin son Başbakanı oldu. Ankara İlahiyat Fakültesi'nin açılması, dinî eğitime ağırlık verilmesi, serbest seçimlerin yapılması ve 1946'daki seçimlerle ilgili şaibelerin son bulması onun Başbakanlık döneminin önemli olaylarındandır.

14 Mayıs 1950 seçimlerinde Demokrat Parti'nin çoğunluğu alması sebebiyle Başbakanlıktan ayrıldı. Ancak 1954'e kadar milletvekili görevine devam etti. 1954 seçimlerinde milletvekili seçilemedi. 1958-1959 yıllarında Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul il başkanlığında bulundu. 27 Mayıs İhtilali'nden sonra, Milli Birlik Komitesi ile beraber kurucu meclisi meydana getiren Temsilciler Meclisi üyeliğine seçildi. 1961 seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul senatörü olarak yeniden meclise girdi. Ancak bu göreve başlamadan önce 19 Ekim 1961'de İstanbul'da vefat etti. Vasiyeti üzerine Ankara'daki Cebeci Asrî Mezarlığı'na gömüldü.¹

¹ Güntiltay'ın hayatı hakkında bkz: Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, I-II, İstanbul, 1966, s. 640-650; İbrahim Âgah Çubukçu, "*Cumhuriyet Devrinin Bir Düşünürü, Şemseddin Günaltay'ın Dini Düşüncesi*", *A. Ü. İlahiyat Fakültesi'nin 50. Yıl Armağanı*, Ankara, 1973, s. 185; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, II, İstanbul, 1987, s. 403-405; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, III, İstanbul, 1979, s. 404-405; M. Orhan Bayrak, *Osmanlı Tarihi Yazarları*, ?, 1982, s. 103-104; Muhammed Şevki Aydın, *M. Şemseddin (Günaltay)'ın Zulmetten Nura ve Hurafâttan Hakikate*

İslam düşüncesi ve tarihi üzerine bir çok yayını bulunan M. Şemseddin, 1909'dan itibaren *Sırât-ı Müstakîm*, daha sonra *Sebilürreşâd*'da çıkan makaleleri ve neşrettiği kitaplarıyla zamanın modernist İslamcılar arasında yer almıştır. Onun hayatı, Batı'daki fikir hareketlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na sıçradığı bir dönemde geçmiştir. XIX. yüzyıl, Batı'da fikri cereyanlar bakımından en hareketli bir yüzyıldır. Onun fikri şahsiyetinin gelişimi sürecinde, içinde yaşadığı olayların ve yetiştiği dönemin büyük etkisinin olduğu görülmektedir. Saltanat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde ilim ve siyaseti birlikte yürütürken günün şartlarına göre düşünecek fikirleri savunduğu görülür.

M. Şemseddin, dönemin hakim cereyanı olan pozitivist felsefe ve zihniyetin etkisi altında oluşturduğu bazı fikirlerine İslam kaynaklarında temel aramaya çalışmıştır. Gazzali'yi İslam felsefesinin gelişimini engellemekle suçlamış, ictihat kapısının kapandığı yolundaki kanaate karşı çıkmış, bu düşüncenin İslam dünyasının gelişmesine engel teşkil ettiğini ileri sürmüştür.² Tasavvuf mensuplarını, din adamlarını, tekke ve medreseleri de eleştirmiş, İslamiyet'in akılcı bir din olduğunu, müspet ilimlere ağırlık verdiğini, müslümanların geri kalmasından İslamiyet'in değil bu kurumların sorumlu tutulması gerektiği üzerinde durmuştur. O, insanların zihnini yanlış şeylerin işgal ettiğini, bunları değiştirmenin güç olduğunu, ancak gerçeklerin çekinmeden ortaya konması gerektiğini her zaman vurgulamıştır.

M. Şemseddin, fen ve tabii ilimler öğrenimi görmesine rağmen Cumhuriyet döneminde daha çok tarihçi yönüyle tanınmıştır; eserleri ve konferansları da genellikle tarih üzerinedir. Tarihçiliğe Ziya Gökalp ile tanıştıktan sonra başlamış ve onun fikirlerinden etkilenmiştir. Batılı tarihçilerin metotlarını incelemiş, onların yorum yaparak tenkitli tarih yazdıklarını, buna karşılık İslam tarihçilerinin doğrudan olayları vermekle yetindiklerini, yorum ve değerlendirmeleri okuyucuya bıraktıklarını, bu bakımdan Müslüman müelliflerce yazılan tarih kaynaklarının daha sağlam ve güvenilir olduğunu belirtmiştir.

İyi bir medrese öğrenimi gören, Doğu'yu ve Batı'yı yakinen tanıma imkanı bulan ve birkaç dil bilen M. Şemseddin, düşünceleri, eserleri ve devlet adamlığı ile Cumhuriyet döneminde din devlet ilişkilerinin şekillenme-

Adlı Eserindeki Din Eğitimi Anlayışı, (E.Ü.S.B.E), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1986, s. 12-13; Mehmed Şemseddin (Günaltay), **Hurafeler ve İslam Gerçeği**, (**Hurafattan Hakikate**) Yay. Hazırlayan: Ahmet Gökbel, Marifet Yay., İstanbul, 1997, s. 11-13; **Türk Ansiklopedisi**, XVIII, Ankara, 1970, s. 174-175; Kamil Şahin, "**Günaltay Mehmed Şemseddin**", **İslam Ansiklopedisi**, T.D.V, XIV, İstanbul, 1996, s. 286.

² M. Şemseddin, **Zulmetten Nura**, İstanbul, 1331, s. 395-405; Bayram Ali Çetinkaya, **M. Şemseddin Günaltay ve Fikriyatı**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), A.Ü.S.B.E, Ankara, 1994, s. 52-53.

sinde önemli rol oynamış, özellikle başbakanlığı döneminde din, din eğitimi ve laiklik politikalarında gerçekleştirilen değişiklik ve yeni düzenlemelerde etkili olmuştur.³ Örneğin 24 Ocak 1949'da Meclise sunulan hükümet programına vatandaşın çocuğuna din bilgisi verme hakkını kullanabilmesi için gereken imkanların hazırlanacağı ve isteğe bağlı din öğretimine başlanacağı vurgulanmıştır.⁴ Cumhuriyet dönemi hükümet programlarında ilk defa din öğretimine Günaltay hükümetinde yer verilmiştir.

1949 yılında imam hatip kurslarının açılması, Ankara Üniversitesi bünyesinde İlahiyat fakültesinin kurulması ve 1 Mart 1950 tarihli kanunla Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilatının daha iyi hale getirilmesini amaçlayan 5634 sayı ve 23 Mart 1950 tarihli kanunun çıkarılması da onun başbakanlığı döneminde gerçekleştirilmiştir.⁵

M. Şemseddin'in ayrı basım olarak yayımlanan makaleleri haricinde otuz civarında basılmış müstakil eseri vardır. Bunların yarıya yakını eski Türk harfleriyle basılıp yayımlanmıştır.⁶ Burada onun bütün eserlerinden tek tek bahsedecek değiliz. Amacımız *dinler tarihi* ile ilgisi olan başta "Tarih-i Edyân" adlı eseri olmak üzere "Hurafâtan Hakikate", "Zulmetten Nura" ve "Maziden Atiye" adlı eserleri ile bazı makalelerini tanıtmaya çalışmaktır.

M. Şemseddin, 1332 yılında İstanbul'da eski Türk harfleriyle yayımlanan **Hurafâtan Hakikate** adlı eserinde İslam'ın yanlış inançlardan temizlenmesi amacını gütmüş, içinde yaşadığı toplumun yanlış fikir, düşünce ve inançlarıyla mücadele etmeyi hedeflemiştir. Müellif, eserinde kısaca İslamiyet'in batıl ve hurafeleri ihtiva etmediğini, onun sürekli hakikat ışığı saçtığını, insan haklarını tanıdığını, kadına gerçek değerini verdiğini, adaleti öğrettiğini ileri sürmüştür ve sürekli bunu vurgulamaya çalışmıştır. Ayrıca sapık mezhep ve tarikatların bu hurafelere kaynaklık ettiğini belirterek gerçek çözümün "İslam'ın özüne dönülmesinde" olduğu fikrini savunmuş ve hiçbir zaman İslamiyet'in ilerlemeye engel teşkil etmediği ancak sonradan karıştırılan hurafelerden arındırılması gerektiği görüşü üzerinde durmuş, zaman zaman da Asr-ı Saâdet ile daha sonraki dönemleri karşılaştırarak Hz. Peygam-

³ Şahin, s. 287.

⁴ Cotthard Jüschke, **Yeni Türkiye'de İslamcılık**, (çev: Hayrullah Örs), Bilgi yay., Ankara, 1972, s. 101; Bahattin Sungur, **Hükümet ve Siyasal Parti Programlarında Din Eğitimi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Cum. Ün.S.B.E, Sivas, 1998, s. 20-21.

⁵ Jüschke, s. 60, 78.

⁶ Makaleleri dışındaki müstakil eserleri için bkz: M. Şemseddin (Günaltay), **Hurafâtan Hakikate (Hurafeler ve İslam Gerçeği)**, s. 14-15; Ayrıca ayrı basım olarak yayımlanan makaleleri için bkz: F. Çoker, **T.T.K Kuruluş Amacı ve Çalışmaları**, T.T.K yay, Ankara, 1983, s. 318-319; **Yeni Yayınlar Aylık Bibliyografya Dergisi**, VII/4, s. 131 vd.; Çetinkaya, s. 32-37.

dinler tarihi'nde bulunabileceğini ortaya koymuştur. Ana temasını bu şekilde ifade ettikten sonra, bu eseri kaleme almasındaki amacın, bu bilim dalının yeniden canlandırılması ve ihtiyaçlara cevap verebilecek bir seviyeye gelmesi olduğunu belirtmiştir.

Eser, mukaddimeyi takiben, Din İlimleri (s. 7-8), Din İlimlerinin Ortaya Çıkması ve Tarihçesi (s.8-12), Din İlmînin İslam Alemindeki Durumu (s. 13-18), Din özel bir ilim konusu olabilir mi? (s. 19-21), Dinin Mahiyeti (s. 22-26), Dinlerin Sınıflandırılması (s. 26-36), İnsanlık Aleminde Din Fikrinin Kaynağı (s. 36-39), İnsanlık İçin Dinin Lüzumu (s. 39-51), Dinler Tarihinde Kullanılan Bazı Kavramlar (s. 51-63) ile I. Bölümde, Dini Hayatın İbtidai Şekilleri (s. 65-205), Afrika'daki Vahşi Kavimlerin Dinleri (s. 206-218), Amerika'daki İlkel Kavimlerin Dini (s. 218-232), Okyanus Halkı Dinleri (s. 232-241) ve II. Bölümde Çin'de Din (s. 242-306) ve Japonların Dini (s. 306-320) konularını içermektedir.

M. Şemseddin eserinde mukaddimeden sonra ele aldığı "İlm-i Edyân" ana başlığı altında *dinler tarihi* ve *din felsefesi* üzerinde durmuş ve İlm-i Edyân'ı *dinler tarihi* ve *din felsefesi* olmak üzere ikiye ayırmıştır.

Ona göre, *dinler tarihi*; İnsanlığın bugüne kadar dinî açıdan geçirmiş olduğu değişiklikleri açıklar. Siyasî tarihleri olmayan ilkel ve vahşi kabilelerin din ve inanç yapıları da *dinler tarihi*'nin konusu içine girer. Fakat derinlemesine inceleme yaptığı asıl olan medeni insan topluluklarının dini ve sosyal açıdan gelişme ve yenilikleridir.

Din felsefesi ise; "Mebadi-i Edyân arasındaki ilişkileri tetkik eder." Ona göre "İlm-i Edyân"ı oluşturan bu bölümler birbirine sıkı bir şekilde bağlı olup birinin diğerinden ayrılması mümkün değildir. Çünkü din felsefesi dışındaki tecelliyât ve ayinleri dikkate almadan sadece "din" kavramının soyut bir şekilde tarifi ile yetinilirse, bu boş şeylerle uğraşmaktan başka bir şey olmaz. Felsefe, mebâdi-i edyân arasındaki ilişkileri araştırma ve mukayese edebilmek için *dinler tarihi*'ni incelemekle yükümlüdür. Buna karşılık *dinler tarihi* de *din felsefesi*'ne muhtaçtır. Çünkü birtakım dini olayları sınıflandırırken *dinler tarihi*'nden *din felsefesi*'ne aktarma yapmak zarureti ortaya çıkar. Dinler tarihi'nin dinlerin tarz ve değişim süreçlerini ortaya koyabilmesi için önce "din" hakkında bir fikir vermesi gerekir. Aslında bu ihtiyaç sadece dini olayların tarif ve özelliklerini ortaya koymak için değil onları tanımak için de gereklidir. ¹¹

M. Şemseddin, Din İlimleri başlığı altında sadece *din felsefesi* ve *dinler tarihi* üzerinde durmuş ve kısaca ifade ettiğimiz şekliyle ikisinin öneminden bahsetmiştir. Oysa Din İlimleri dediğimiz zaman, *dinler tarihi* ve *din felsefesi*'nin yanı sıra *din sosyolojisi*, *din psikolojisi* ve *din*

¹¹ M. Şemseddin, *Tarih-i Edyân*, s. 7-8.

fenomenolojisi'nin de ele alınıp incelenmesi gerekir. Zira *dinler tarihi* aynı Din Bilimleri çatısı altında bulunan *din felsefesi* dışındaki diğer bilim dallarıyla da yakından ilgilidir.

Bunlardan çok kısa bir şekilde bahsetmek gerekirse *din sosyolojisi*, Din-toplum münasebetlerini, bu münasebetlerden doğan olayları ve dini grupları inceler. Bu bilim dalı, sosyal dini kurumları, dinin devlet, millet ve aileye karşı tutumunu, din alanında meydana gelen sosyolojik olayları, çeşitli dini cemaatlerin toplumla olan münasebetlerini konu edinir. *Din sosyolojisi*, bir yandan toplum, diğer yandan din bilimlerine dayanır. Bu iki ayak üzerinde köprü kurmaya çalışır.

Din fenomenolojisi'ne gelince; fenomen, görünen şey demektir. Fenomenoloji, görünen şeyin sistematik olarak tartışılmasıdır. Dinin görünen, dışa akseden yönlerini sistematik olarak inceleyen bilim dalı *din fenomenolojisi*dir. *Din fenomenolojisi*, tarihi gelişimini dikkate almaksızın, dini olguları görünen yönleriyle konu edinir.

Din psikolojisi ise, her şeyden önce insana ait dini hayatın çeşitli yönlerini psikolojik açıdan inceler. Yani dinin psikolojik yönünü, ferdin dini tecrübesini ve tecrübelerin çeşitli tezahürlerini açıklamaya çalışır. Dolayısıyla dinin insan ruhundaki temel özelliklerini ve davranışlara etkilerini konu edinir.

Dinler tarihi'nin bu belirtilenler dışında başta *tarih* ve *filoloji* olmak üzere *mitoloji*, *etnoloji*, *arkeoloji*, *folklor* ve *sanat tarihi* gibi bilim dallarından da destek aldığını belirtmekte yarar vardır.

M. Şemseddin, *Din İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Tarihi* başlığı altında kısaca, geçmişte bütün ilimler gibi din ilimlerinin felsefenin içinde yer alıp bu alanda incelendiğini, bu yaklaşımın Ortaçağ boyunca devam ettiğini, dinin bu yüzyıllarda bağımsız bir ilim dalı olarak kabul edilmeyip tamamen fikri alanda tutularak ilk defa kiliseyi kuranların dinin felsefi bakış açısı ile değerlendirilmesinden şiddetle kaçındıklarını, daha sonra Tevrat ve İncil metinlerini dikkate alarak az çok bu yöne meyiletmeye mecbur kaldıklarını, oysa İslam Âleminde dinin felsefi açıdan incelenmesine çok erkenden yani hicri birinci asrın ikinci yarısından itibaren başladığını ve İslam'daki akılcı ekolü temsil eden *Mutezile* ve *Cehmiyye*'nin dinin felsefi açıdan değerlendirilmesi neticesinde ortaya çıktığını belirtmektedir.¹²

Ayrıca dinin felsefeden ayrı olarak incelenmesinde en önemli faktörün "tarih" in ortaya çıkması ve gelişmesi olduğunu, *dinler tarihi* ilminin temellerinin atılmasının da buna bağlı bulunduğunu vurgulamaktadır. Avrupa'da bu alanda ilk eser veren kişinin M. Müller olduğu, Müller'in açtığı çığırın Hollanda ve diğer Avrupa ülkelerinde genişletildiğini ve *dinler tarihi*

¹² M. Şemseddin, *Tarih-i Edyân*, s. 8-9.

alanında en çok araştırma yapılan ülkenin İngiltere olduğunu zikretmektedir.¹³

M. Şemseddin'in "*İlmî Edyân'ın İslam Alemindeki Durumu*"¹⁴ başlığı altında önemli bilgiler verdiği ve bu bilgilerin daha sonra yazılan *dinler tarihi* kitaplarına da kaynaklık teşkil ettiği görülmektedir.

M. Şemseddin'in, Din Felsefesi'ne bakış açısını verdikten sonra, dinin özel bir ilmîn konusunu teşkil edip etmeyeceği üzerinde durduğu görülmektedir. O, kısaca felsefe içinde yer alan ilimlerin, yapılan çalışmalarla riyaziyyât (matematik) ve tecrübe (deney) diye iki temel üzerine yerleştiğini, ilmîn bunun dışında varolan bir gerçeklik kabul etmediğini, bunun ise ruh, hayat ve tabiat gibi tecrübe veya matematiksel deliller ile incelenemeyen konuların araştırılmamasını ortaya çıkardığını; bu nedenle de ilmîn bu konular hakkında bir müddet fikir ileriye süremediğini vurgulamış ve daha sonraları din kavramının da bu şekilde ele alınarak tecrübe alanına giren dini olayların dikkate alınması şartıyla ilim kapsamına dahil edilmesinin kabul edildiğini belirtmiştir.

Dinin mahiyetine, *Din nedir?* sorusuna cevap arayarak giren M. Şemseddin, bu soruya ilmî bir şekilde cevap vermenin zor olduğunu vurgulamaktadır. Bu zorluğun din kavramından kaynaklandığına dikkat çekerek "*burada tarif edilmesi gereken din, hak veya batıl, şu veya bu din değildir.*" diyor. Yine O, bu bahiste "*Bizim burada tarif etmek istediğimiz din İslamiyet, Hıristiyanlık, Yahudilik ve Mecusilik... gibi belirli bir din değil, belki yok olan veya hâlâ hüküm süren çeşitli millet veya topluluklara ait din fikridir.*" diyerek bu başlıktaki asıl maksadını açıklamaktadır.

M. Şemseddin, eserinde "*Dinlerin tasnifi*" konusuna önemli ölçüde yer ayırmış ve bu konu daha sonra yazılan eserlerde kaynak olarak kullanılmıştır. Yapılan tasnifleri incelediğinde ensabî ve eşkalî olmak üzere iki noktanın ön plana çıktığını ifade etmekte, ancak böyle bir tasnifin dinlerin ilmî olarak incelenmesine uygun olmadığını belirtmektedir. O, karşılaşılan birtakım zorluklar nedeniyle farklı noktalar esas alınarak değişik sınıflandırmaların yapıldığını ama bunların itirazlardan uzak olmadığını ifade etmiştir.

Eserde, A. Whitney ve Von Drey'in yaptığı tasniflerden bahsedildikten sonra Hegel, V. Hartman, Tiele ve Siebeck'in tasnifleri üzerinde genişçe durulmuştur. Başta Şehristani ve İbn Hazm olmak üzere İslam alimlerinin yaptığı bazı tasniflerden de bahsedildiği görülmektedir.

Adı geçen eserde yer alan sınıflandırmalar dışında karşımıza birkaç sınıflandırma daha çıkmaktadır. Örneğin Joachim Wach dinleri, "*kurucusu olan dinler*" ve "*geleneksel dinler*" diye, Menshing ise "*millî dinler*" ve "*ev-*

¹³ M. Şemseddin, *Tarih-i Edyân*, s. 10-12.

¹⁴ M. Şemseddin, *Tarih-i Edyân*, s. 13-18.

rensel dinler” şeklinde ikiye ayırırken¹⁵. Annemarie Schimmel’in tasnifi “*ilkel kabile dinleri*”, “*millî dinler*” ve “*evrensel dinler*”¹⁶ şeklindedir ki, bu tasnif kanaatimizce bütün dinleri kapsamı açısından diğerlerine nazaran daha kabul gören bir sınıflandırmadır.

M. Şemseddin “*Din Fikrinin Kaynağı*”¹⁷ ve “*İnsanlık İçin Dinin Lüzumu*”¹⁸ konuları üzerinde genişçe durmuş, özellikle dinin gerçekliği konusunu işlerken din-ahlak ve vicdan ilişkisi ile ahlaki kurallar üzerinde durmuş ve ahlak kurallarının toplumda tam anlamıyla yerleşebilmesi ve toplum düzeninin korunabilmesi için yaptırım gücü mukaddes bir kaynağa dayanan dinin olması gerektiğini ifade etmiştir.

Çoğu *dinler tarihi* kitaplarında yer verilmeyen terminoloji konusunun M. Şemseddin’in *Tarih-i Edyân*’ında önemli ölçüde işlendiği ve bu bilim dalında kullanılan kavramların tek tek ele alınıp değerlendirildiği görülmektedir.¹⁹ Bu alanda bu tür bir terminolojik açıklamaların ilk defa onun eserinde görüldüğünü söylemek mümkündür. Buna benzer terminolojik çalışmalar, günümüzde genellikle müstakil lügat çalışmalarında veya kitap sonlarında kısa sözlük açıklamaları şeklinde görülmektedir.

M. Şemseddin, *Tarih-i Edyân*’ın birinci bölümünün tamamına yakını ilkel kabile dinleri ve bunlara yapılan tenkitlere ayırmıştır.²⁰ Eserde ilkel din nazariyelerinden inceleme konusu edilenler *Animizm*, *Naturizm*, *Fetişizm* ve *Totemizm* konularıdır. Diğerlerine nazaran Totemizm üzerinde çok daha fazla durulmuş ve enine boyuna tartışılmıştır. Denilebilir ki yazar, bu nazariyeler hakkında verdiği bilgilerden çok, onların tenkidine daha geniş yer ayırmıştır. Kendisinden sonra bu konuda yazı yazarlar özellikle onun tenkidi görüşlerinden yararlanmışlardır. M. Şemseddin, özellikle bu bölümde olmak üzere eserin tamamında batı kaynaklı kelimeleri Latin harfleriyle yazarak metinleri okurken hataya düşülmesini büyük ölçüde önlemiştir.

“*Afrika’daki Vahşi Kavimlerin Dini*” başlıklı kısmı, Afrika’daki ırk ve dinler hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vererek açıklayan M. Şemseddin, bu konuya da çağdaşlarından farklı bir şekilde yaklaşmış ve değişik bir üslup kullanmıştır. Konuda geçen kabile, şahıs ve yer isimlerinin orijinallerini verdiği ve bunlardan da onun Batı kaynaklarından önemli ölçüde yararlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca müellif, Afrika’daki kavimleri ince-

15 Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, (Ocak yay.), Ankara, 1997, s. 11.

16 Annemarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Ankara, 1955, s. 3.

17 M. Şemseddin, *Tarih-i Edyân*, s. 36-39.

18 M. Şemseddin, *Tarih-i Edyân*, s. 39-51.

19 M. Şemseddin, *Tarih-i Edyân*, s. 51-63.

20 M. Şemseddin, *Tarih-i Edyân*, s. 65-205.

lerken bunların menşe ve ırkları karışıklık arz ettiği için, bu bölgeyi Güney Afrika, Merkezi Afrika ve Kuzey Afrika şeklinde üçe bölerek incelemiştir.

M. Şemseddin, herhangi bir kıt'a veya ülkenin inanç yapısını incelemeye başlamadan önce, orada yaşayan toplulukların menşelerini tespit etme yoluna gitmiş ve buna bir prensip olarak tabi olmuştur. Eserin devamında yer alan konularda da aynı metodu kullanmıştır. Örneğin müellif, "Amerika'daki İlk Toplulukların Dinleri"²¹ bölümünü de aynı anlayışla ele almıştır. Amerika kıt'asının ırkı yapısını incelerken özellikle "Amerika yerlilerinin menşesi konusu, pek çok münakaşaya neden olmuştur" şeklindeki tespiti ile konuya ışık tutmuştur. Özellikle kıt'a kabilelerinin orijinal isimlerini özellikleriyle birlikte vermesi, daha sonraki *dinler tarihi* araştırmacıları için önemli bir bilgi kaynağı olmuştur.²²

M.Şemseddin, "Okyanus Halkı Dinleri"²³ başlığı altında bu bölgede yaşayan toplulukların inanç yapısını vermeden önce irkî menşeleri üzerinde durmuş ve Okyanus adalarında üç farklı ırkın yaşadığını vurgulamıştır. İnanç yapısını verirken genel anlamda Okyanus adalarının hemen hepsinde totemizm izlerine rastlandığı, Polinezya ve Malenezya'lıların dinlerinin temelinde "tabu" inancının bulunduğu, Polinezya'da "tabu"dan başka "mana" fikrinin de yaygın olduğu ve mabudların gökyüzünde ikamet ettikleri, ölülerin ise yer altı alemine gittikleri inancının varlığı üzerinde durmuştur. Ayrıca Malezya adalarında yaşayan toplulukların inanç yapısının çok karışıklık arz ettiğini, bunların medeni milletlerden olabileceklerini, ancak bunlarda varolan inançlardan hangilerinin batı Hindlilerden alındığını, hangilerinin yerlilere ait olduğunu belirlemenin zorluğuna dikkat çekmiştir.

Tarih-i Edyân'da geniş bir şekilde ele alınan konulardan biri de "Çin'de Din"²⁴ konusudur. Müellif, bu konuda öncelikle Çin'in tarihi gelişimini ele almış ve yerli halkını tespit ederek incelemesini sürdürmüştür. Asya'da bulunan en büyük ülkelerin başlarında gelen bu bölgenin dinî durumuna bakıldığı zaman ilginç yapılanmaların varlığı göze çarpmaktadır. Yazar, Çin'in dinî durumunu incelerken öncelikle kutsal kitaplarına değinmekte ve ayrıntılı bilgi vermektedir. Ayrıca kitapların orijinal isimlerini ve anlamlarını belirtmektedir. O, Çin'in eski millî dini hakkında fikir edinmenin zorluğundan bahsetmekte ve bunun sebebini de bu konuda günümüzde varolan vesikaların tamamına yakınının bize "Kong-Tse" vasıtasıyla intikal ettiğini ve Çin'de devletin eski dininin ne olduğuna dair doğrudan günümüze

21 M.Şemseddin, *Tarih-i Edyân*, s.218-232.

22 Osman cilacı, "Cumhuriyet Devri Öncesi Dinler Tarihçilerinden M.Şemseddin ve Tarih-i Edyân'ı", *Türkiye LDinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Samsun, 1992, s.167.

23 M.Şemseddin, *Tarih-i Edyân*, s.232-241.

24 M.Şemseddin, *Tarih-i Edyân*, s.242-306.

ulaşan başka vesikaların olmamasına bağlamaktadır. Yazar, bütün bu olumsuzluklara rağmen Çin'in eski dininin ne olduğu hususunda bir fikir edinmek gerekirse yine "Kong-Tse"ye ve Kingler'e müracaat edilmesinin gerekliliğinden bahsetmektedir. Ayrıca bu başlık içerisinde Konfüçyüs'ün hayatı, ve getirdiği sistem, Lao-Tse ve Tao-Te-King, Taoizm ve Çin'de Budizm ile bazı Çin filozofları hakkında önemli bilgiler verilmektedir.

Tarih-i Edyân'da son olarak "*Japonların Dini*"²⁵ ele alınmıştır. Tarihin her döneminde çeşitli açılardan dikkatleri üzerine çekmiş bir ülke olan Japonya, günümüzde teknolojik alanda elde ettiği başarılar nedeniyle hala adından söz ettirmektedir. Dolayısıyla Japonların dini de önem arz etmektedir. Diğer konularda olduğu gibi Japonların dinini incelerken de ülkenin coğrafı ve ırkı yapısını ele alarak konuya başlayan M. Şemseddin, eserin son 15 sayfasında Japonların dini ve kutsal kitapları hususunda özlü bir şekilde bilgi vermiştir. Ancak eserde geçen "*Japonya'da İslamiyet ve Museviliğe Hemen Hiç Rastlanmaz*" şeklindeki satırlara bazı ilaveler yapmakta yarar vardır. Çünkü eserin yayımlanmasından (1922) çok önceleri Japonların İslamiyet'e ilgi duydukları ve XVIII. asrın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu döneminde İslamiyet'i anlatacak din bilginleri istedikleri, Sultan II. Abdülhamid'in bu isteğe ciddiyetle eğilip gereken desteği verdiği bilinmektedir.²⁶

Anlaşıldığı kadarıyla M. Şemseddin'in Tarih-i Edyân'ı, yazılması düşünülen ancak çeşitli nedenlerle tamamlanamamış bir eserdir. Eser kısmen Dinler Tarihi'ne bir giriş mahiyeti taşımaktadır. Eserin eksik olan yönü Yahudilik, Hıristiyanlık, İslamiyet ve Hinduizm gibi yeryüzünde gündemde olup önem arz eden dinlerin yazılmamış olmasıdır. Eksikliğine rağmen yine de günümüzde hâla değerini koruyan bir eserdir.

M. Şemseddin, başta "Tarih-i Edyân" olmak üzere yukarıda zikrettiğimiz eserlerin dışında "*Daru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası ve Sırat-ı Müstakim*" gibi çeşitli dergilerde Dinler Tarihini ilgilendiren makaleler yazmıştır. Örneğin Daru'l-Funun İlahiyat Fakültesi Dergisinin üçüncü sayısında "*İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*" adlı makalesinde Animizm Totemizm gibi en eski nazariyelerden başlayarak Arapların dini eğilimleri ve bu yarımadaya putperestliğin ne şekilde geldiğinden bahsettikten sonra Arapların Yahudilik, Hıristiyanlık ve Haniflik konusundaki tutumlarını ele almıştır. Yine Daru'l-Funun İlahiyat Fakültesi dergisinin dördüncü sayısında "*İslâm Öncesi Arabistan'da Aile*" adında yazdığı diğer bir yazısında Cahiliye Araplarında sosyal yapı, cahiliye döneminde kadının statüsü, nikah ve boşanma, Araplarda Hurafepereestlik (Kahinlik. Ariflik) ve cahiliye döneminde Falcılık

²⁵ M Şemseddin, *Tarih-i Edyân*, s.306-320.

²⁶ Cilacı, s168.

(Kahinlik. Ariflik) ve cahiliye döneminde Falcılık gibi konulara değinmiştir. Öte yandan Sırat-ı Müstakim dergisinin 151. ve 152. Sayılarında “İslâm Öncesi Arabistan ve Araplar” başlıklı makalesinde de coğrafi bakımdan Arabistan Yarımadası ve Arapların kabile yapıları ile inanç yapıları üzerinde durmuştur.

Netice itibariyle, başta “Tarih-i Edyân” adlı eseri olmak üzere çeşitli kitaplarından ve makalelerinden söz ettiğimiz rahmetli M. Şemseddin’in, asıl ilgi alanı Dinler Tarihi olmamasına rağmen, özellikle “Tarih-i Edyân” olmak üzere çeşitli yazıları ile bu alana önemli katkılar sağladığını belirtmek isterim. Zira *dinler tarihi* ile ilgili gördüğümüz çalışmalarında zaman zaman bu bilim dalının metotlarının dışına çıkıldığı ve yeri geldikçe bazı hükümler verilerek olaylara bir kelamcı gözüyle bakıldığı görülmüştür. Her şeye rağmen, eksik kalıp tamamlayamadığı “Tarih-i Edyân” adlı eseri, Dinler Tarihi’ne giriş mahiyetinde hala önemini muhafaza eden önemli bir eserdir. Bu vesile ile Tarih-i Edyân adlı eseri ve adı geçen diğer eserleri ile makalelerinden dolayı M. Şemseddin’i saygı ve rahmetle anıyorum.